

УДК 349.6(476)(075.8)

В.М. Завгородня*канд. юрид. наук, доц. кафедри державно-правових дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА ТА ЙОГО МІСЦЯ В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню сутності і природи екологічного права в контексті загальнотеоретичних уявлень про структуру системи права. На основі дослідження юридичних конструкцій екологічного права робиться висновок про місце галузі в системі права.

Ключові слова: система права, структура права, комплексна галузь права, екологічне право, юридична конструкція.

Постановка проблеми. Екологічне право сформувалося у вітчизняній правовій системі порівняно недавно. В юридичній літературі питання про нього як про галузь права вперше було поставлено О.С. Колбасовим у 1976 році [1], становлення ж основ наукової концепції та нормативної системи екологічного права у його сучасному розумінні припадає на кінець 80-х – початок 90-х років минулого століття. Зрозуміло, що за такий короткий у масштабах розвитку права період створити струнку й несуперечливу теоретичну модель та досконалий механізм еколого-правового регулювання практично неможливо. Звідси низка питань концептуального характеру, зокрема, щодо назви галузі, її юридичної природи та місця в системі права, предмета, методу, принципів, системи галузі тощо, залишаються предметом гострих наукових дискусій. Чітке наукове обґрунтування та однозначне розуміння цих стрижневих для екологічного права моментів сприяло б подоланню низки проблем у формуванні ефективного механізму правового регулювання екологічних відносин, а отже, і покращенню екологічної обстановки в країні. Зокрема, єдина системна концепція галузі, на нашу думку, дозволила б подолати розбіжності у використанні еколого-правової термінології в науковому обігу та нормативно-правових актах, колізії еколого-правових норм, інші негативні чинники, що обумовлюють істотне відставання екологічного законодавства від потреб сучасності, недосконалість та суперечливість практики його застосування. Крім того, від чіткості та однозначності уявлень про сутність, природу і будову галузі безпосередньо залежить рівень екологічної правосвідомості як пересічних громадян, так і юристів-професіоналів, якість еколого-правової освіти тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням обґрунтування юридичної природи екологічного права та його місця в правовій системі присвячено низку праць як вітчизняних, так і російських учених, зокрема, Ю.С. Шемшученка, В.В. Петрова, О.С. Колбасова, Ю.О. Вовка, В.В. Єрофєєва. В.К. Попов здійснив систематизацію наукових концепцій щодо розуміння природи екологічного права, які зводяться в основному до трактування галузі як самостійної або комплексної [2, с. 9-11]. Більшість вітчизняних дослідників схиляються до думки про те, що екологічне право виступає комплексною галуззю [3, с. 325-326]. Проте й комплексність тлумачиться неоднозначно, в першу чергу, в частині елементів, які її формують, а також співвідношення з іншими складовими системи права. Одні автори вважають, що комплексність екологічного права ґрунтується на поєднанні земельного, водного, лісового та інших самостійних галузей, що регулюють відносини стосовно окремих видів екологічних об'єктів [4, с. 13]. Інші вказують, що в екологічному праві інтегруються норми природоохоронного, природноресурсового права та екологізовані норми інших галузей [5, с. 14-29]. В.І. Андрейцев окремо виділяє комплексну галузь права екологічної безпеки [6]. Автори Академічного курсу екологічного права включають в систему комплексної галузі відносини щодо охорони довкілля; відносини щодо використання природних ресурсів; відносини щодо забезпечення екологічної безпеки; відносини щодо формування, збереження та раціонального використання екомережі [7, с. 16].

І. І. Каракаш, погоджуючись із існуванням природоохоронного, природноресурсового права і права екологічної безпеки, вказує на несвоєчасність їх інтеграції, оскільки це, на його думку,

випереджає ступінь розвитку природоохоронних, природноресурсових відносин та відносин із приводу забезпечення екологічної безпеки. За твердженням автора, ці відносини не можна поєднати в межах однієї галузі права та інтегрованого правового регулювання. Натомість, природноресурсові суспільні відносини є достатньо самостійними і можуть розглядатися як предмет окремої комплексної галузі [8, с. 13-17]. На базі такого концептуального підходу розроблений навчальний посібник “Природноресурсове право України”, однак його система практично не відрізняється від структури підручників з екологічного права, що видавалися в останні роки.

На противагу цьому інші дослідники вважають, що екологічне право є самостійною галуззю, констатуючи єдність еколого-правових відносин [2, с. 9-11; 9, с. 22]. Однак жодна з наведених та інших позицій у вітчизняній юридичній літературі поки що не знайшла достатнього теоретико-правового обґрунтування, а проблема визначення юридичної природи екологічного права та його місця в системі права України залишається невирішеною.

Не претендуючи на її однозначне розв’язання в рамках цієї статті, ми ставимо за мету визначити ті вузлові моменти, базові характеристики екологічного права, які дозволять більш точно розуміти його сутність як явища правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що досягнення поставленого завдання вимагає розгляду структури системи права, критеріїв поділу права на галузі з метою з’ясування можливості їх використання для аналізу сутності екологічного права.

У Юридичній енциклопедії галузь права визначається як порівняно автономна в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини. Поділ права на галузі впливає із специфіки цих відносин та об’єктивної необхідності встановлення для них особливого правового режиму. Головними критеріями поділу права на галузі є предмет і метод правового регулювання [10, с. 649], хоча в літературі наводяться й інші підстави для відокремлення галузей, зокрема, специфічні галузеві принципи, здатність взаємодіяти “на рівних” з іншими галузями, потреба суспільства в регулюванні відповідної соціальної сфери саме на рівні галузі, кількісна достатність юридичних норм, що вимагає переходу в особливу галузеву якість, наявність особливого, як правило, кодифікованого законодавства та інші [11, с. 24-25]. Однак неважко помітити, що ці додаткові критерії є досить розпливчастими, ґрунтуються більшою мірою на суб’єктивній оцінці того чи іншого нормативного комплексу і можуть бути застосовані майже до будь-якої сукупності правових норм, що регулюють відповідні групи суспільних відносин.

За названими критеріями, а також значенням у правовій системі, більш-менш традиційно виділяються профільні (фундаментальні) та інші основні, а також комплексні галузі (комплексні правові утворення). Вважається, що профільні галузі є первинними, складають ядро системи права; інші основні не відіграють такої визначальної ролі, проте мають власний особливий предмет регулювання – єдині і однорідні відносини; комплексні правові утворення регулюють не вид, а певну сферу різномірних суспільних відносин.

Цікавий і продуктивний підхід до аналізу структури системи права запропоновано Д.М. Лук’янцем. На його думку, при характеристиці галузей права як відносно цілісних утворень слід враховувати не лише предмет і метод правового регулювання, а й “відношення галузі до відповідної функції права, а зв’язок між галузями виводити, виходячи із генезису правового регулювання” [12, с. 3]. Автором виділяються три генетичні рівні системи права: системоутворюючий, методоутворюючий і предметний. На першому рівні знаходяться норми конституційного права, які визначають коло первинних суб’єктів права та їхній правовий статус, а отже вибудовують основу системи права. На другому – галузі права, що утворюють власний метод, а саме: цивільне право, метод якого заснований на юридичній рівноправності суб’єктів; адміністративне – на юридичній нерівності, та процесуальні галузі (судове право), де два або більше суб’єкти у відносинах є рівноправними, а один (суд) має владні повноваження. На третьому, предметному рівні права, знаходяться галузі, виділені винятково за предметом регулювання. На цьому рівні, на думку дослідника, галузь права і галузь законодавства збігаються. Що ж стосується комплексних галузей та інших комплексних правових утворень, то їх проблема розв’язується за допомогою специфічного інструментарію – нормативних конструкцій, які утворюються на рівні методоутворюючих галузей. За твердженням Д.М. Лук’янця, призначенням цих галузей і є створення специфічних режимів правового регулювання через нормативні конструкції, які в подальшому використовуватимуться на предметному рівні [12].

Описана автором структура системи права, і, в першу чергу, ідея щодо використання для її аналізу категорій “юридична конструкція” та “нормативна конструкція”, на нашу думку, можуть стати методологічною основою для розгляду природи і сутності екологічного права. Однак дозволимо собі деякі застереження. По-перше, ми цілком погоджуємося із запропонованою концепцією в частині перших двох рівнів т.зв. генетичної структури права. Більше того, виділення за допомогою функціонально-генетичного критерію системоутворюючої галузі конституційного права та методоутворюючих галузей дозволяє чітко окреслити коло профільних або фундаментальних галузей. Вказаний критерій створює об’єктивну основу для віднесення до них тієї чи іншої галузі, тоді як в більшості теоретико-правових досліджень профільні галузі виділяються на основі достатньо розпливчатих ознак, наприклад, особливої ролі в системі права, первинності, особливого режиму тощо [13].

Що ж стосується третього рівня, то вбачається, що відмежування однієї галузі від іншої лише на підставі предмета є недоцільним, адже при такому підході розмивається сама структура права, порушується його системність, а критерій відокремлення галузей одна від одної втрачає свою об’єктивність. Тоді ж, коли критерій поділу стають суб’єктивними, як ми вже зазначали, будь-який нормативний комплекс, в тому числі й структурно виділений із системоутворюючої чи методоутворюючої галузі, можна визнавати галуззю права. Хибність такого підходу пов’язана ще й зі змішуванням форми і змісту права. При цьому зміст права втрачає свою первинність і здатність бути першоосновою системи права, він підпорядковується формі, законодавству. Втрата ж законодавством першооснови, або, принаймні, віддалення від неї, тягне за собою, з одного боку, його хаотизацію, з іншого, – знижує ефективність та дієвість законодавчих норм, сприяє розмиванню меж втручання права у суспільні відносини. Вказані процеси чітко можуть бути простежені й у вітчизняній законодавчій практиці, зокрема, на прикладі еколого-правових нормативних актів, однак це потребує окремого дослідження й не вписується у рамки нашої статті.

Тобто, загалом погоджуючись із трьохрівневою будовою системи права, ми вважаємо за необхідне більш чітко систематизувати та структурувати галузі права, не віднесені до кола профільних, визначивши, зокрема, місце екологічного права серед них.

Думається, що відмовлятися від концепції поділу права на комплексні й самостійні галузі, принаймні на третьому генетичному рівні, недоцільно, оскільки аналіз розташованих на ньому правових утворень свідчить про їх різну природу та функціональне призначення.

Концепція комплексних галузей вперше була запропонована В. К. Райхером [14, с. 190] та розвинена у працях вчених-теоретиків. Узагальнення наукових уявлень про комплексні галузі права (вторинні правові утворення) дає змогу сформулювати найважливіші ознаки, що пояснюють їх природу та відрізняють від основних (самостійних) галузей. По-перше, для комплексної галузі права характерна відсутність предметної єдності, однорідності регульованих відносин. Відносини, що регулюються такою галуззю, об’єднуються за сферою їх реалізації, а не за видом. По-друге, комплексні галузі не мають власного методу, а послуговуються методами інших галузей, що обираються залежно від виду відносин, що входять до відповідного комплексу. По-третє, переважна більшість норм комплексної галузі – це т.зв. норми з “подвійною пропискою”, що належать одночасно і до інших галузей права. Типовим прикладом комплексної галузі є аграрне право. Воно має своїм предметом різноманітні відносини (майнові, організаційно-управлінські, трудові, земельні), що об’єднані за сферою їх реалізації (аграрне господарювання); використовує методи відповідних галузей залежно від виду відносин; охоплює широкий комплекс нормативних приписів з різною галузевою належністю. Виділення комплексної галузі аграрного права є, певною мірою, штучним. Воно зумовлено інтересами держави більш ефективно забезпечувати реалізацію аграрної політики, а не об’єктивними процесами розвитку системи права.

Головною ознакою таких комплексних утворень, на нашу думку, є використання різнотипних юридичних конструкцій, запозичених, практично без жодних модифікацій, з інших галузей права. При цьому під юридичними конструкціями ми розуміємо узагальнені моделі правовідносин, типові схеми, які через законодавство і юридичну практику набувають характеру юридичних реальностей [15, с. 108-109]. Наприклад, аграрне право використовує цивільно-правову конструкцію договору купівлі-продажу і те, що предметом такого договору виступає сільськогосподарська продукція, жодним чином не змінює модель правовідносин. Норми аграрного права є, по суті, лише деталізацією цивільно-правових, адміністративно-правових, трудових та інших норм і не утворюють нової якості правовідносин.

Тоді ж, коли формування в структурі права нової галузі ґрунтується на появі якісно нових юридичних конструкцій, що зумовлено об’єктивними процесами розвитку суспільних відносин і є

адекватним відображенням цих процесів у правовій дійсності, таку галузь слід визнавати основною (самостійною). Зауважимо, що при такому підході не відкидаються традиційні критерії розмежування галузей – предмет і метод, адже саме вони лежать в основі юридичних конструкцій. Так, наприклад, трудове або сімейне право, поєднуючи в правовому регулюванні публічно-правові і приватноправові засади, регламентуючи особливий вид суспільних відносин, утворює власний тип юридичних конструкцій, якісно відмінний від інших галузевих сфер.

Виходячи з викладеного, спробуємо дати характеристику природі юридичних конструкцій, які використовує екологічне право. На нашу думку, концепція комплексної галузі екологічного права має низку суперечностей, починаючи уже з тих елементів, з яких цей комплекс повинен складатися. Аналіз нормативного матеріалу і суспільних відносин, на регулювання яких він спрямований, свідчить, що проведення розмежування на природоохоронне, природноресурсове право, право екологічної безпеки й інші подібні утворення є, по суті, умовним, штучним розчленуванням одних і тих же юридичних конструкцій на складові частини. Жоден вид використання природних ресурсів не може здійснюватися без додержання природоохоронних та екологічних вимог. В цьому плані справедливим уявляється підхід Б.В. Єрофєєва, який вводить категорію “екологічного користування” як вид відносин, що поєднує інтерес максимального збереження довкілля із господарським інтересом по експлуатації природних ресурсів [16, с. 186-189]. Саме таке поєднання максимально точно відповідає завданням сучасного екологічного права.

Виділення як самостійних галузей земельного, водного, флороохоронного, фауністичного та інших ресурсних галузей права також видається невиправданим. Критерієм такого розмежування при детальному розгляді виявляється не предмет чи метод регулювання, а об’єкт відносин. Юридичні ж моделі відносин, наприклад, щодо використання і охорони вод, надр, рослинного світу, інших природних об’єктів є практично тотожними. Вони вводять однаковий (з певною деталізацією та нюансами, але єдиний по суті) режим відносин щодо різних природних об’єктів. Більше того, навіть пооб’єктна диференціація не завжди є чіткою, адже довкілля є єдиною системою з тісними зв’язками і взаємодією окремих його компонентів, що безумовно, не може не впливати на юридичні конструкції екологічних правовідносин. Так, введення в дію з 1 січня 2002 року чинного Земельного кодексу України, який запровадив нову систему відносин власності на землю, автоматично змінило правовий режим власності на водні об’єкти, ліси, інші об’єкти рослинного світу, вплинуло на відносини надкористування тощо. Особливо яскраво така цілісність екологічних правовідносин проявляється в регулюванні використання і охорони різноманітних природних комплексів – лісів, територій та об’єктів природно-заповідного фонду, інших елементів екомережі.

Спроба проаналізувати юридичні конструкції екологічного права на відповідність наведеним вище ознакам комплексної галузі також дає підстави стверджувати, що екологічне право не може бути визнаним комплексним правовим утворенням. Так, формування галузі було викликане об’єктивними чинниками, а саме зростанням антропогенного навантаження на навколишнє середовище, інтенсифікацією впливів людини на нього, що без відповідних правових обмежень може привести до глобальних екологічних катастроф і знищення людства. Думається, тут можна провести певну паралель з виникненням у давні часи охоронних норм, що згодом оформилися в кримінальне право і були адекватною реакцією суспільства на девіації, які загрожували його існуванню. По-друге, екологічне право тісно пов’язане з іншими галузями права, але т.зв. норми з “подвійною пропискою” не складають основного масиву еколого-правового регулювання. Навпаки, екологічне право створює нові інститути, не відомі іншим галузям права (наприклад, інститут права природокористування), та використовує юридичні конструкції особливого типу. Головні відмінні риси таких конструкцій полягають, на нашу думку:

- 1) у врахуванні дії екологічного фактора, тобто у побудові таких моделей регулювання відносин з приводу природних об’єктів, які беруть до уваги взаємозв’язки між природними компонентами, об’єктивні закони природи (в іншому разі регулювання буде або неефективним, недовірливим або й взагалі шкідливим для суспільства і природи);
- 2) у специфічному поєднанні приватноправових і публічно-правових засад, які утворюють нову якість, відмінний від інших режим еколого-правових відносин. Наприклад, юридична конструкція відносин власності на природні об’єкти модифікується в зв’язку з необхідністю забезпечення публічного інтересу (в частині обмежень прав власника, додаткових зобов’язань, які на нього покладаються тощо) настільки, що втрачає значну частину свого цивільно-правового змісту. При цьому поєднання приватноправового і публічно-правового регулювання тут неможливо розділити, адже воно спрямоване на одні й ті є суспільні відносини.

Висновки. Виходячи з викладеного вище, зазначимо, що на сучасному етапі екологічне право слід розглядати як основну (самостійну) галузь права, яка переважно оперує юридичними конструкціями, відмінними від тих, що використовують інші галузі в правовій системі України. Водночас, ці конструкції потребують подальшого дослідження та вдосконалення з метою забезпечення реалізації завдань, що стоять перед екологічним правом.

Список літератури

1. Колбасов О. С. Экология: политика и право [монография] / О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1976. – 364 с.
2. Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Разметаєв та ін. ; за ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. – Харків : Право, 2001. – 480 с.
3. Шемшученко Ю. С. Екологічне право / Юридична енциклопедія у 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Т. 2 : Д-Й – К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1999. – 744 с.
4. Балашенко С. А. Экологическое право : учеб. пособие / С. А. Балашенко, Д. М. Демчев. – Минск : Ураджай, 2000. – 398 с.
5. Сорокина Ю. В. Природоресурсное законодательство Российской Федерации и субъектов Российской Федерации (Сравнительно-правовой анализ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Сорокина Юлия Викторовна. – Саратов, 2000. – 174 с.
6. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ посіб. – К. : Знання Пресс. – 2002. – 332 с.
7. Екологічне право України : Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 848 с.
8. Природноресурсове право України : навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. – К. : Істина, 2005. – 376 с.
9. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
10. Шемшученко Ю.С. . Галузь права / Юридична енциклопедія у 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Т. 1 : А-Г – К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998. – 672 с.
11. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства : Вопросы и ответы / В. Н. Протасов – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
12. Лук’янець Д. М. Про структуру системи права / Д. М. Лук’янець // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 3–6.
13. Сильченко Н. В. Некоторые проблемы отраслевой структуры права / Н. В. Сильченко // Государство и право : теория и практика. Калининград : Изд-во Калининградского гос. ун-та, 2002. – С. 137–145.
14. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. К. Райхер / Репринтное воспроизведение издания 1947 года. – М. : ЮКИС, 1992. – 282 с. – (Серия “Научное наследие страхового дела”).
15. Алексеев С. С. Право : азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : “Статут”, 1999. – 712 с.
16. Ерофеев В. Д. Экологическое право России : учебник / В. Д. Ерофеев. – М. : МЦУПЛ, 1999. – 648 с. – С. 186–189.

Summary

The article is devoted to defining the essence of environmental law in the context of theoretical ideas about the structure of the system of law. Analyzing the legal constructions of environmental law, the author makes conclusion about the place of environmental law in the legal system.

Отримано 29.03.2010

Завгородня, В.М. Теоретико-правовий аналіз юридичної природи екологічного права та його місця в системі права України [Текст] / В.М. Завгородня // Правовий вісник Української академії банківської справи. - Суми. - 2010. – № 1. – С. 81-86.